

# Lietuvos meno kūrėjų asociacija

## Kunigaikščių Radvilų epochos atspindžiai Biržų krašto muziejuje „Sėla“

2012-03-01

ŽURNALAS: KRANTAI

TEMA: Istorija

AUTORIUS: Edita Lansbergienė

DATA: 2012-03

## Kunigaikščių Radvilų epochos atspindžiai Biržų krašto muziejuje „Sėla“

**Edita Lansbergienė**

Biržų krašto muziejus „Sėla“ įsikūręs XVI a. pabaigoje–XVIII a. pradžioje klestėjusios, šiaurinę LDK sieną gynusios kunigaikščių Radvilų statytos bastioninės pilies rūmuose. Šiaurės karo metu, 1704-aisiais, Biržų pilis buvo švedų kariuomenės sugriauta, ir tik XX a. antrojoje pusėje jos rūmai prikelti iš griuvėsių. Šiandien Biržų pilis yra svarbus kultūros židinytis, turistų traukos centras, o joje įsikūręs muziejus saugo ir nemažą kunigaikščių Radvilų epochą reprezentuojančio paveldo dalį. Straipsnyje apžvelgiami vieni vertingiausių muziejaus eksponatų, pasakojantys kunigaikščių Radvilų, jų įkurtos Biržų kunigaikštystės bei pastatytos bastioninės Biržų pilies istoriją.

### **Biržų kunigaikštystės žemėlapis**

1547-ieji – metai, kuriuos visi žinome kaip Martyno Mažvydo „Katekizmo...“ – pirmosios lietuviškos knygos išleidimo datą. Tų 1547-ųjų vasario 12 dieną, t. y. prieš 465 metus, Mikalojus Radvila Rudasis ir jo bendravardis pusbrolis, vadintas Juodoju, už nuopelnus kovose su stačiatikiais ir totoriais gavo Šv. Romos imperijos kunigaikščių titulą, taip tapdamas Biržų ir Dubingių (o Juodasis – Olykos ir Nesvyžiaus) kunigaikščiu. Taigi 1547-aisiais pradedama rašyti Biržų kunigaikštystės istorija (ir dar tais pačiais metais Mikalojui Radvilai Rudajam gimsta sūnus Kristupas – vėliau pramintas Perkūnu – pirmosios Biržų pilies statytojas, o Rudojo sesuo Barbora išteka už Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Žygimanto Augusto).

Jokių žinomų kartografinių šaltinių, kaip atrodė Biržai ir visa Biržų kunigaikštystė XVI a. viduryje, nėra. Ji laikoma viena didžiausių ir ilgiausiai gyvavusių privačių valdų Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (nuo 1547 iki 1811 m.). Tačiau turime unikalią galimybę pažvelgti į Biržų kunigaikštystę praėjus šimtmečiui nuo josios formalaus

atsiradimo – žvilgtelėti į XVII amžiaus žemėlapi.

Biržų krašto muziejuje „Sėla“ saugomas 1645 metų Juzefo Naronovičiaus-Naronskio Biržų kunigaikštystės žemėlapis, be jokios abejonės, pretenduoja į brangiausių mūsų muziejaus eksponatų viršūnę, nes tai vienintelis žinomas išlikęs garsaus XVII amžiaus karo inžinieriaus, kartografo, dailininko Naronskio puikaus darbo egzempliorius. Žemėlapis, kaip reikšmingas dokumentinio paveldo objektas, 2009 metais buvo įtrauktas į UNESCO programos „Pasaulio atmintis“ nacionalinį registrą (šiemet minimas šios programos 20-metis).

Mokslo visuomenei buvo žinoma apie tokį žemėlapi, apie jį buvo randama užuominų ne viename istoriniame šaltinyje, tačiau XX a. pradžioje jo pėdsakai buvo pamesti Baltarusijoje, tad ilgus metus manyta, kad jis neišliko, kaip ir ne vienas garsaus geometro žemėlapių. Ir išties, stebuklu galima laikyti tai, kad 1993 metais ši brangenybė rado kelią į Biržus, ten, kur jai ir verta būti. Kunigaikščių Radvilų palikuonis, Maltos ambasadorius Karolis Radvila padovanojo žemėlapi Lietuvos kultūros ministerijos Muziejų skyriui su nuoroda, kad brangenybė turi būti saugoma Biržų muziejuje. Žemėlapis buvo restauruotas Prano Gudyno restauravimo centre ir eksponuojamas mūsų muziejaus Kunigaikščių Radvilų menėje. Šiuo metu išorės poveikiui itin jautrus XVII amžiaus pergamentas ilsisi muziejaus saugyklose, o ekspozicijas puošia net dvi kopijos: viena – originalaus dydžio, kita – keliskart padidintu vaizdu.

Suprantama, kad šio žemėlapio atsiradimas Lietuvoje neliko nepastebėtas mokslininkų, tad aptikus Biržų muziejuje esant šį kartografijos unikumą, jį tyrinėti ėmėsi karštligiškai Radvilų istorijon pasinėrę istorikai Raimonda Ragauskienė ir Deimantas Karvelis, ir 1997 metais pasirodė išsami šio dueto parengta monografija „1645 m. JUZEFO NARONOVICIAUS-NARONSKIO BIRŽŲ KUNIGAİKŠTYSTĖS ŽEMĖLAPIS. Radvilų valdos istorija ir kartografija“, kuria bus remiamasi (ir, be abejonės, nuolat bus žiūrima į patį žemėlapi...).

J.N. Naronskis, anksčiau tarnavęs ne vienam didikui Lenkijoje, tapo Radvilų „revizoriumi ir kartografu“, sudaręs ne vienos valdos planą, inventorių. Jo Biržų kunigaikštystės žemėlapis, kaip ir dauguma jo darbų, pasižymi ne tik dideliu tikslumu, bet ir išskirtine kaligrafija, taip pat gausiomis iliustracijomis, kurių pati puošniausia ir turtingiausia – kartušas viršutiniame kairiajame žemėlapio kampe, papuoštas kunigaikščių Radvilų herbu. Į kartušą, kuriame įkomponuotas žemėlapio pavadinimas ir data, garsusis kartografas sudėjo Biržų pilies esmę: gynybinę funkciją ir arsenalo turtingumą atspindi gausybė ginklų bei pabūklų, mūšių vėliavų, o nesibaigiančias pilies statybas – darbo įrankiai. Kitame kartuše, įrėmintame dviejų karių (vienas jų – sparnuotasis LDK husaras), dedikacija šviesiausiajam Biržų ir Dubingių kunigaikščiui Jonušui Radvilai, kurią pasirašo autorius – „nuolankus tarnas“ Jozefas Naronskis. Kairiajame kampe itin puošniai išrašytas Kuršo kunigaikštystės, besiribojančios su LDK, pavadinimas (Kurlandia Pars Ducatus). Žemėlapio apačioje esantis kartušas atrodo lyg nepabaigtas, jame tik vienas įrašas – „Miasto Birže“, o palikta tuščia erdvė tarsi prašosi būti užpildyta. Šis žemėlapio kampas labiausiai sunykęs, tad nematyti ir dalies iliustracijos. Kitose iliustracijose pavaizduota Biržų kunigaikštystės gyventojų – žemionių – pora ir Kuršo link jojantys du kariai, kurių vienas – vėlgi LDK sparnuotasis husaras, kitas, anot Deimanto Karvelio, galėtų būti totorius.

Bet žvilgtelėkime į pačią kunigaikštystę...Visa kunigaikštystė padalyta į penkias valdas, kurių kontūrai žemėlapyje aiškiai pažymėti: Biržų (Birze), Papilio (Popiel), Radviliškio (Radziwillowo – dabar N. Radviliškis), Salamiesčio (Solomiesc) ir atokiau nuo vientisos kunigaikštystės teritorijos – Saločių (Salaty) valda. Pažiūrėję į kiekvieną valdą, žemėlapio autoriaus dėka galime susidaryti vaizdą, kaip atrodė XVII a. viduryje valdų centrai – miesteliai, nes žemėlapyje kiekvieno jų panoraminis vaizdas atrodo kaip miniatiūrinė graviūra – aiškiai matyti išplanavimas, pagrindiniai objektai: bažnyčios, gynybiniai įtvirtinimai.

Kunigaikštystės centras – Biržai (tai ir pati didžiausia valda), tvarkingos gatvinės struktūros miestas, Apaščios ir Agluonos santakoje pažymėta bastioninė gynybinė pilis, aiškiai matyti dvi bažnyčios ir miestą juosianti gynybinė siena. Biržų valdoje, prie Parovėjos, buvo kunigaikščių Radvilų žvėrynas, į kurį žvėrys buvo gabenami iš Liubčės, Dubingių, Verkių, Kuršo, Rygos.

Antroji pagal dydį valda – Papilys, anot Deimanto Karvelio, kunigaikštystės gyvavimo pradžioje kaip centras galėjęs būti dar ir reikšmingesnis už Biržus, nes svarbūs prekybiniai keliai tuo metu ėjo pro Papilį (vieškelis iš Vilniaus į Rygą), – žinoma, kad nuo XVI a. vidurio čia stovėjusi įtvirtinta pilis. J.N. Naronskio žemėlapis – bene vienintelis ikonografinis šaltinis, leidžiantis matyti pavaizduotą gynybiniu grioviu apjuostą pilaitę, kurioje prieš 400 metų gimė vienas didžiųjų LDK etmonų Jonušas Radvila. Įtvirtinta pilaitė – kairiajame Rovėjos krante, dešiniajame išsidėstęs miestelis, kurio centre – bažnyčia. Rovėja ties Papilium pavaizduota aiškiai išplatėjusi, nes už miestelio, Kubiliuose, būta užtvankos – stovėjo vandens malūnas, pavaizduotas žemėlapyje (užtvankos likučius galima rasti ir šiandien). Didelę valdos dalį užima Biržų girios dalis, prie Papilio vadinta Papilio giria (Puzsza Popielika).

Kita svarbi valda – Radviliškis, miestelis Apaščios ir Nemunėlio santakoje, kur taip pat būta bastioninių gynybinių įtvirtinimų, žemėlapyje pažymėtų panašia (tik mažesne) žvaigžde kaip ir Biržų pilies įtvirtinimai. Prie N. Radviliškio randame ir nuorodą – į Rygą. Kas bandė studijuoti žemėlapių iš arčiau, gal ir pastebėjo, kad žemėlapyje nėra pažymėta kelių, tik pora nuorodų, ir negalėjo nepastebėti, kad pasirinkta neįprasta žemėlapio kryptis – jis pasuktas pagal laikrodžio rodyklę 120 laipsnių kampu, todėl Radviliškis atsirado dešiniajame žemėlapio krašte. Nemažą valdos dalį užima Biržų giria (Puzsza Glowna Birzanika), kuri buvo svarbus kunigaikštystės ekonominis ūkinis objektas: girios teritorijoje įkurta ir stiklo manufaktūra, ir plytinė. Dar įdomu, kad žemėlapyje galima išžiūrėti, jog Radviliškio valdoje buvo apgyvendinti totoriai, Aspariškiais vadinami (*Aspery Tatarskie*, – šiame krašte buvus totorių mena ir iki šių dienų išlikęs Totorkalnės pavadinimas).

Salamiesčio (dar XVI a. viduryje vadinto Naujamiesčiu) valdos nemažą dalį užima didžiulė Salamiesčio giria, už kurios pelkių apsuptyje ant kalvos išsikūręs miestelis, jo centre – bažnyčia. Žemėlapyje keliai nepavaizduoti, anot D. Karvelio, jų reikėtų ieškoti pagal išsidėsčiusias gyvenvietes, kurios labai gražiai glaudžiasi prie upių – Apaščios, Agluonos, Nemunėlio, Rovėjos, Pyvesos. Sekant gyvenviečių išsidėstymą, galima atrasti ir kaip buvo pasiekiamas kunigaikštystės pakraštyje esantis Salamiestis, kuris, žiūrint į žemėlapi, atrodo besąs visiškam užkampyje, tačiau išties buvo gana gausiai apgyvendinta valda bei svarbus religinis (kalvinizmo) centras.

Saločiai buvo vėliausiai Radvilų įsigyta valda, tad teritoriškai ji lyg ir atitrūkusi nuo visos kunigaikštystės. Valdą perpus dalija Mūša, kuri suteka su Nemunėliu jau Kuršo žemėje, o upių santakoje stūkso galinga Bauskės pilis, irgi pavaizduota šiame žemėlapyje. Vidury Saločių, kaip ir kitų miestelių centre – bažnyčia.

Žemėlapyje pavaizduoti ne tik valdų centrai, bet ir kaimai, dvarų palivarkai, žemionims išdalytos valdos, svarbūs ūkiniai objektai – karčemos, malūnai.

Monografijoje apie Biržų kunigaikštystės žemėlapi minima, kad Biržų kunigaikštystė buvo vienintelis didesnis vientisas Biržų Radvilų valdų kompleksas, dydžiu nenusileidžiantis žymiausių to meto Lenkijos ir LDK didikų latifundijoms. O minimas žemėlapis – stambiausias geometro Juzefo Naronovičiaus-Naronskio kartografijos darbas LDK, pasižymintis aukštu techniniu ir meniniu lygiu.

Kaip šioje privačioje kunigaikščių žemėje gyveno žmonės? Kokį paveldą mums paliko? Ką apie jų gyvenimo būdą, papročius, grožio pajutimą gali papasakoti daiktai – muziejaus eksponatai?

Mūsų „Sėla“ – krašto muziejus, kurio paskirtis – visapusiškai atspindėti krašto istoriją, todėl muziejuje ir rikiuojasi ištisi siužetai, atspindintys tiek valstiečio, tiek kraštą valdžiusio didiko gyvenimą. Tad kas mūsų muziejuje mena vieną turtingiausių ir įtakingiausių XVI-XVIII amžiaus LDK giminių – Radvilų – laikus?..

### **Ką gali grubios kalvio rankos**

Kalvystės tyrinėtojai teigia, kad jau ankstyvaisiais viduramžiais Lietuvoje susiformavo meninės kalvystės stilistiniai principai, kurie sekė Europos tradicija, nes į Lietuvą atėjo per dvaro kultūrą. Dvarų savininkai norėjo, kad kalviai puoštų populiariais to meto puošybos elementais, kurių ypač daug buvo perimta iš baroko epochos. Meninės kalvystės dirbiniai – tai ir eksterjero elementai (kiemų, šventorių, kapinių vartai), ir funkcinę paskirtį turinčios architektūros detalės (durų sklėsčiai, vyriai, spynos, raktai), ir būsto puošybos elementai (žvakidės, žibintai), ir skrynių apkaustai, transporto priemonių (ratų, brikų, rogių) metalinės puošybos detalės, ir stogastulpių bei koplytstulpių viršūnės, geležiniai kryžiai.

Mūsų muziejuje sukaupta nemaža kalvystės kolekcija: nuo funkcionalių – buičiai, karybai skirtų – dirbinių iki tikrų meninės kalvystės šedevrų. Kalvio gaminių be vargo surasdavai kiekvienoje kaimo gryčioje – durų, langų, langinių vyriai, kubilų lankai, spynos, ūkio padargai, vežimų detalės ir t. t., bet kadangi muziejus įsikūręs Biržų pilyje, tai pasidomėkim daugiau mažiau su šia pilimi ir jos gyvavimo laikotarpiu susijusiais eksponatais.

Tačiau norisi nosį kyštelėti ir į bent kiek senesnius laikus – XIII-XIV amžius, kuriuos reprezentuoja įdomus, bet jau sunkiai beatpažįstamas eksponatas – žirgo pentinas (su žvaigždiniu ratuku), nukaldintas tikriausiai ne lietuvio kalvio, nes, anot senosios kalvystės tyrinėtojo R. Alekno, net iki XIX a. antrosios pusės Lietuvoje kalvyste, kaip ir daugeliu amatų, daugiausia vertėsi svetimtaučiai, kurie į Lietuvą buvo kviečiami dar paties kunigaikščio Gedimino (nors kalvystę Lietuvoje tyrinėjęs Antanas Stravinskas teigia, kad jau XIV- XVI amžiais vietiniai kalviai Lietuvos teritorijoje buvo pasiekę aukštą gamybos ir technologijos lygį, tik klausimas, kokį jų procentą sudarė mūsų

tautiečiai). Iš mūsų kultūros visiškai išstūmus prieš keletą šimtų metų brangiausią ir reikalingiausią gyvulį – žirgą, kas yra pentinas, šiandien bežino senoji karta arba amerikietišku vesternu žiūrovai, tik vargu ar šiandieninių filmų herojai ragina žirgus tokiais puošniais, dailiais pentiniais kaip XIII amžiaus raiteliai...

Lankytojo akis turėtų užkliūti ir už mažų dekoratyvių spynelių, kurios atrodo ir per mažos, ir per dailios durims užrakinti. Šie XVII amžiaus Biržų pilies kieme aptikti radiniai turėjo delikatesnę paskirtį – spynelės buvo skirtos saugoti brangenybėms ar dokumentams, sudėtiems į skryneles, tad tokios subtilybės negalėjai rasti paprasto valstiečio namuose.

Įdomu būtų pamatyti ir pačią skrynelę, galėjusią slėpti vienos turtingiausių Europoje kunigaikščių Radvilų giminės kurios nors ponios tauriausiųjų metalų žiedus, koljė, plaukų sages, papuoštas brangakmeniais, tačiau toks eksponatas mūsų muziejaus nėra pasiekęs, bet bandydami įsivaizduoti skrynelės formą, galėtume pažvelgti į muziejuje eksponuojamą XVII amžiaus skrynią, apie kurios prabangą kalba nepaprastai puošnus ir turtingas metalinis kalvio išraitytas ornamentas. Jei atidžiau pažvelgtume į pačios skrynios formą, pamatytume, kad ji vos ne identiška liaudiškam aukštaitiškam kuparui – tai dar vienas pavyzdys, kad liaudies meistrai, ieškodami daiktų formų, puošybės detalių, žvalgėsi į dvarą. Barokišku akanto lapų ornamentu apipinta skrynia į muziejų patekusi seniai, jos atsiradimo istorija (kartu ir buvęs šeimnininkas) nėra žinoma, tačiau tokioje skrynioje savo lobius slėpti nebūtų buvę gėda ir patiems Biržų pilies valdytojams. Skrynios ornamento prašmatnumą kuriantis akantas, renesanso epochos dailėje atgaivintas antikinis motyvas, baroko epochoje suvešėjo įgaudamas įvairiausių pavidalus. Ant skrynios akanto lapai perauga į drakono galvas, saugančias skrynios užraktą, centriniu akanto raizginiu link užrakto repečkoja ir dailios žmogiukų figūros, panašios į Rojaus angeliukus ar strėles laidančius Amūrus, tačiau atidesnis žiūrėtojas gali net krūptelėti pamatęs į jį žvelgiančius groteskiškus veidus, labiau primenančius iš antikos atklydusius faunus nei nekaltus angelėlius.

Iš augalų išaugančios įvairių gyvūnų ir žmonių galvos – populiarūs viduramžių ornamentikos motyvai (kartais net labai šiurpūs: pavyzdžiui, ant medžio šakų nokstančios ir žemyn krintančios žmonių galvos), anot viduramžių meno tyrinėtojo Jurgio Baltrušaičio, atkeliavę iš Rytų, išaugę iš legendų.

Ne mažiau puošnus tais pačiais akanto lapais išraizgytas ir skrynios galo ornamentas, kurio pagrindinis akcentas – penkialapė karūna, leidžianti manyti skrynios savininką buvus ne tik kilmingą, bet ir aukštą valstybės tarnybą turėjusį didiką.

XVII amžiaus puošniąją skrynią labai norėtume manyti esant kunigaikščių Radvilų palikimą, na o dėl kitos skrynios priklausomumo grafams Tiškevičiams abejonių beveik ir nekyla. Įspūdingo tūrio baldas (2,4 m ilgio) 1964 metais buvo rastas Astravo dvaro pagalbiniame ūkyje jau perdirbtas ir pritaikytas kitoms reikmėms (skrynioje laikyti grūdai). Buvę puošnūs, nors gerokai paprastesni nei anksčiau aprašytos skrynios, apkaustai (tas pats akanto lapų motyvas) dabar jau gerokai sunykę, perdirbtas ir skrynios dangtis, turėjęs būti gaubtas, atsiveriantis į abi puses. Šiuo metu skrynia saugoma muziejaus fonduose, o kad galėtų būti parodyta muziejaus lankytojams, prie jos turėtų prisiliesti rūpestingos restauruotojų rankos.

Muziejuje galima pamatyti ir Biržų pilies teritorijoje rastų apkaustų fragmentų, - jų, deja, nėra daug išlikusių, tad galima išžiūrėti tik atskiras ornamentų detales. Įdomu, kad netgi renesansinių krosnių kokliai buvo puošiami vadinamuoju apkaustų ornamentu.

Dar vienas kunigaikščių Radvilų laikus menantis meninės kalvystės pavyzdys - Papilio piliavietėje rasto durų vyro fragmentas. Durų vyras - gražus renesansinio augalinio ornamento pavyzdys, nors aštresnė akis gal išžiūrėtų augalo peraugimą į gyvatės galvutes (kaip akanto lapai - į drakono galvas skrynios ornamente). Pagal šį radinį buvo atkurti durų vyriai Biržų pilies kunigaikščių Radvilų menėje.

Iš kunigaikščių Radvilų epochos vėl žvilgtelėkime į grafų Tiškevičių laikus, kai kalviai savo meistriškumu nenusileido savo pirmtakams. Muziejaus fonduose saugomi du kalvio Antano Januškevičiaus (1868 Ukmergės apylinkėse, šalia Siesikų - 1918 Biržuose) darbai: lauro šaka ir lauro lapų vainikas. Kalvio amato meistras mokėsi iš savo tėvo (anot R. Alekno, būta šeimų, užauginusių ištisas kalvių dinastijas), žiūrint į darbus galima manyti, kad meistryste Antanas Januškevičius savo pirmtaką galėjo ir pranokti. Laurų vainikas, nukaltas iš vieno metalo gabalo, profesionalių meistrų Vilniuje įvertintas kaip aukšto meninio lygio ir technikos kalvystės darbas. Daugiau šio meistro darbų muziejuje neturime, tik žinome keletą biografijos detalių (atitarnavęs carinėje kariuomenėje, gyveno Sankt Peterburge, dirbo Putilovo fabrike, 1902 metais vedė Florentiną Liausėdaitę, 1905 metais apsigyveno žmonos tėviškėje Biržuose). Laurų šaką ir vainiką kalvis nukalė 1898-1902 metais gyvendamas Peterburge. Šie dirbiniai yra skirti antkapiniams paminklams papuošti. Sūnaus Viktoro Januškevičiaus teigimu, be šių darbų, buvo nukaltos metalinės rožės, tik jos neišliko.

Kalvis nėra tik paprastas amatininkas, jis gali būti tikras stebukladarys, tačiau akivaizdu, kad tokiems meno šedevrams sukurti neužtenka vien stiprių rankų, technologijos išmanymo, atkaklumo, darbštumo, bet reikia ir ypatingos Dievo dovanos - gebėjimo prakalbinti kietą metalo gabalą ir ugnies bei vandens misterijos metu įkvėpti jam gyvybę...

### **Skrynia - drožybės šedevras**

Radvilų laikus mena ir nepaprastai kruopštus staliaus darbas -ištaiginga XVII amžiaus skrynia, kuri, tyrinėtojų nuomone, atkeliavo į Biržų pilį iš Vokietijos (anot senąją medžio skulptūrą tyrinėjusios Marijos Matušakaitės, analogiškai sukomponuota meistro Hanso Gudewertho skrynia, datuota 1606-aisiais, saugoma Vokietijoje, Flensburgo valstybiniame muziejuje). Puošni skrynia nelieka nepastebėta nė vieno, bent kiek besidominčio vaizduojamuoju menu, jos priekį puošia reljefinis drožinys - dvi simetriškose arkose įkomponuotos Biblijos scenos, kurių viena - pats ankstyviausias Šventosios Šeimos, būtent Jėzaus gimimo scenos, atvaizdas, saugomas mūsų muziejuje.

Pirmoji - Apreiškimo scena: menės kairėje klūpo besimeldžianti švč. Mergelė, jai pasirodo dešinėje menės pusėje įkomponuota grakšti angelo figūra, iškeltoje rankoje vietoj įprasto skeptro laikanti kardą. Kompozicijos viršuje - šv. Dvasios balandis, apsuptas debesų ir šviesos aureolės, nuo kurios sklinda į Marijos širdį nukreiptas spindulių pluoštas. Ką tik nusileidusio angelo išskleisti sparnai, banguojančios

drabužių klostės ir link švč. Mergelės sklindantys spinduliai reljefui teikia ypatingos dinamikos.

Antroji – jau minėta Kūdikielio Jėzaus pagerbti atėjusių Trijų karalių scena – turtingesnė personažų gausa, bet statiškesnė. Kairėje reljefo pusėje labai natūraliai pavaizduota sėdinti Dievo Motina su Kūdikiu ant kelių ir už jos stovintis šv. Juozapas. Centre – taurę iškėlusio vieno iš karalių figūra (ji tampa reljefo simetrine ašimi), o už jos, dešinėje, vienas karalius pavaizduotas klūpantis, kitas stovintis, – jie tarsi atsveria kairiąją reljefo dalį. Virš centrinės karaliaus statulos – naujai sužibusi, Juozapą su Marija Betliejun vedusi žvaigždė, apsupta debesėlių lanku; po karalių kojomis – jų sunėtos dovanos. Atviroje erdvėje vykstančią sceną papildė tolumoje iš abiejų jos pusių iškilusios šventovės ir miesto siluetas, kitaip nei prakartėlių scenose – nei tvartelio, nei ėdžių, nei gyvulėlių...

Abi Biblijos scenas jungia tarp jų įkomponuotas kartušas su vyro ir moters figūromis ir ištikimybę simbolizuojančio šuns reljefu. Kartušas – skrynios centrinė ašis, o plokštumos pakraščiuose Biblijos scenas įrėmina du siauri stačiakampiai, kuriuose pavaizduoti moters ir vyro torsai, besiremiantys į kolonas. Tai – hermos (architektūros detalės, atėjusios iš antikos, jose žmonių korpusai apačioje jungiami su architektūrinėmis atramomis vietoj kojų), jų reljefai tarsi išprausti į langų nišas, ir, pasak Marijos Matušakaitės, tai net ne tikros hermos, o tik improvizacija hermų tema.

Tokiu išpūdingu eksponatu galėtų didžiulis bet kuris nacionalinis Lietuvos muziejus. Tiesa, kai skrynios pateko į muziejininkų rankas, ji nebuvo tokia išpūdinga, nes drožinius slėpė keli aliejinių dažų sluoksniai. Tačiau restauratorių dėka ji buvo nuo nereikalingų dažų išvaduota (manoma, kad storas dažų sluoksnis net apsaugojo aštrias drožinių briaunas), atverti ją puošė drožiniai, į kuriuos atidžiau pažiūrėję matome ir puošnius rėmelius, ir kolonų detales, ir bekūnių angelų – cherubinų atvaizdus, kurių motyvą galima aptikti ir muziejuje saugomų koklių kolekcijoje.

XVII amžiaus skrynios, kurios puošmena – drožinėti reljefai Biblijos siužetais, yra vienas gražiausių ir išpūdingiausių mūsų muziejaus eksponatų, ji reprezentuoja Vakarų Europos medžio drožėjų, stalių meistriškumą, kartu atspindėdama religinės dailės tendencijas.

### **Biržų pilies kokliai... ar tik Biržuose?**

Kiekvienas muziejus didžiuojasi, kartu ir lankytojus vilioja tuo, ką turi unikalios, kas vienaip ar kitaip reprezentuoja kraštą, pasakoja jo istoriją. Mūsų muziejus, įsikūręs Biržų pilyje, viena vertingiausių galėtų laikyti Biržų pilies ir dvaro krosnių koklių kolekciją, kuri ne tik atspindi rūmų ir kitų pilies bei dvarų pastatų interjero ypatumus, bet ir skatina ieškoti sąsajų su bendraeuropine krosnių statymo tradicija. Gana gausūs archeologinių tyrinėjimų metu pilies teritorijoje ir už jos ribų (buvusio senojo dvaro vietoje) aptikti radiniai istorijos tyrinėtojų patvirtino dvaro, statyto gerokai seniau negu pilis, vietą, padėjo susidaryti vaizdą, kokios krosnys buvo sumūrytos pirmosios ir antrosios Biržų pilies rūmuose bei kituose pastatuose (kareivinėse, vartų pastate ir t. t.).

Pirmuoju archeologu, tyrinėjusių Biržų pilies teritoriją, būtų galima vadinti Astravo

dvaro savininką grafą Mykolą Tiškevičių, kasinėjusį pilies teritorijoje apie 1884 metus, tačiau jis savo prisiminimuose nemini, kad kasinėdamas būtų aptikęs koklių ar jų šukių, o herbinius Biržų koklius tyrinėjęs archeologas Jonas Genys mano, jog Mykolo Tiškevičiaus minimos „brangios statulėlės“ galėjo būti polichrominių koklių nuolaužos.

1930 metais archeologijos darbų ėmėsi vienas Biržų muziejaus steigėjų gydytojas Jokūbas Mikelėnas, „Biržų žiniose“ aprašęs tiek pilies teritorijoje, tiek už pilies fosos (apsauginio griovio) „nuo senojo ligoninės medinio barako į pietų pusę“ (buvusio dvaro teritorijoje) rastus koklius. Ties šiais kokliais reikėtų ir stabtelėti, nes tai XV a. pabaigą–XVI a. pradžią (laiką prieš Kristupui Radvilai Perkūnui pastatant pirmąją Biržų pilį) atspindintys radiniai. Visi 1930 metais Mikelėno atrasti ir aprašyti kokliai buvo apdegę, deformuoti, tad sunku buvo nustatyti, ar jie buvo padengti glazūra, ar ne. Vienas iš rastų koklių – koklis karūnelė, papuoštas populiaria Vakarų Europoje kompozicija: skydininkas laiko herbini skydą, kuriame įstrižai įkomponuotas erelis su karūna, abipus skydo – ažuolo lapai. Anot Genio, panašios kompozicijos kokliai XV–XVI amžiais buvo gaminami Vengrijoje, Lenkijoje, Tirolyje (dabar Š. Italijos ir P. Austrijos teritorijoje), Brandenburge (dabar Rytinės Vokietijos žemės). Analogiškų koklių rasta ir Kauno senamiestyje bei tyrinėjant Biržų rotušės (dabar parduotuvės „Norfa“ prie autobusų stoties) teritoriją.

Kitas Jokūbo Mikelėno rastų koklių siužetas: karūnuotas erelis, pavaizduotas ant skydo, tarsi apjuostas S raide (anot Mikelėno – juosta, primenančia žaltį), t. y. Žygimanto senojo monograma. Analogiškų koklių, anot Jono Genio, rasta ir Krokuvoje, Vavelio pilyje, Kauno senamiestyje, Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje. Tokios analogijos tik patvirtina Biržuose, dabartinės sporto mokyklos teritorijoje, buvus XV a. pabaigoje–XVI amžiuje dvarą, turėjusį išskirtinę padėtį valstybėje užimančius savininkus.

Biržų pilies teritorijoje rasti herbiniai kokliai labai gražiai atspindi Biržų pilies statytojus, nes kunigaikščiai Radvilos savo rūmų (ir kitų pilies pastatų) krosnis puošė Radvilų herbais dekoruotais kokliais, – juose pilies savininkai įamžinti inicialais ar monogramomis. Muziejuje eksponuojamuose kokliuose – Kristupo Radvilos Perkūno, Liudvikos Karolinos Radvilaitės inicialai, Boguslavo Radvilos monograma, o Nacionalinio muziejaus Valdovų rūmų rinkiniuose saugomas herbinis koklis su kunigaikščio Jonušo Radvilos inicialais.

Pirmosios Biržų pilies statytojo Kristupo Radvilos Perkūno laikų krosnys jau buvo labai puošnios, tai rodo polichrominių koklių įvairovė: kokliai, puošti augaliniais ornamentais, vadinamuoju apkaustų ornamentu, ir, žinoma, herbiniai kokliai, kuriuose įkomponuotas kunigaikščių Radvilų herbas – erelis su skydu ant krūtinės, o ant skydo – Radvilų giminės pirmtakų, Astikų, herbas – ragai. Pagrindinės šių koklių grazūrų spalvos – balta ir mėlyna. Mėlynas Radvilų erelis, įkomponuotas baltame fone, puošia herbini koklį su Kristupo Radvilos inicialais: C – Christophorus, R – Radzivil; baltas yra ir skydas ant erelio krūtinės, kuriame mėlynai glazūruoti Astikų ragai. Žališos spalvos tėra koklio pakraštėliuose, geltonai glazūruotas erelio snapas, akis, geltonai brūkštelta per erelio kojas.

Spalviniu požiūriu turtingesnis kitas herbinis Kristupo Radvilos (Perkūno) koklis, kuris pateikia daug daugiau informacijos apie statomos pilies savininką – koklyje, aplink



baltame skyde įkomponuotą Radvilų herbą, sudėliotos raidės, įvardijančios ne tik kunigaikščio inicialus, bet ir visus titulus: Kristupas Radvila, Biržų ir Dubingių kunigaikštis, LDK didysis etmonas, Vilniaus vaivada. Nors balta ir mėlyna (mėlynas viso koklio fonas, erelio sparnai) – pagrindinės ir šio koklio glazūrų spalvos, tačiau šiame koklyje jau daugiau geltonos (aukso) spalvos – geltona erelio galva ir kaklas, Astikų ragai (žaliame skyde), titulus įvardijančios raidės, kunigaikščio karūna virš erelio galvos. Koklyje atsiranda ir rudos spalvos – tokios yra erelio akis ir kojos. Mėlynas koklių fonas ir pagrindinė ornamento spalva – balta – vyrauja ir kituose šio laikotarpio kokliuose, tiek augaliniais motyvais, tiek apkaustų ornamentu, kuriuose dar naudojama žalia ir geltona (aukso) spalvos. Tokia spalvų dermė leidžia manyti, kad pilies rūmų krosnys, nors galėjo būti mūrytos skirtingų ornamentų kokliais, tačiau buvo panašios spalviniu požiūriu, o pačios puošniausios krosnys galėjo turėti ir iki keliolikos skirtingų ornamentų koklių.

Žvelgiant į Kristupo Radvilos Perkūno pilies koklius, kirba noras iš Biržų nuklysti į Papilį, nes buvusiai mūsų muziejaus archeologei Romai Songailaitei 2006 metais kasinėjant Papilio piliavietę, vietos gyventojų vadinamą „Zomkeliu“, atrastas herbino koklio – medaliono fragmentas su 1591 metų data leidžia manyti, kad Kristupas Radvila statydamas Biržų pilį kartu rekonstravo ir Papilio medinę pilaitę. Pagrindiniai kasinėjimų radiniai ir buvo krosnies koklių šukės, kurių rasta net keliolikos skirtingų ornamentų. Galima manyti, kad krosnies, nugriuvusios toje vietoje, kuri buvo tyrinėjama, pagrindą sudarė baltu apkaustų ornamentu mėlyname fone dekoruoti kokliai su siauru žalsvu apvadėliu. Analogiškų koklių rasta ir Biržų pilies, ir Vilniaus Žemutinės pilies, ir Radviloms priklausiusios Miro pilies (Baltarusijoje) teritorijose. Kad kasinėjant pataikyta į nugriuvusios krosnies vietą, leidžia manyti tai, jog rasta visokių rūšių koklių: plokščiųjų, kampinių, karnizinių, karūnėlių, medaliono fragmentas ir net krosnies kampą puošiantis bumbulas, nors tarp radinių galėjo įsipainioti ir kitos krosnies koklių ar jų šukių, nes vieni buvo glazūruoti, polichrominiai, o kiti – nepadengti glazūra.

Neglazūruoti kokliai ne mažiau įdomūs nei puošnieji – glazūruotieji. Herbini koklis su Radvilų ereliu taip pat rastas neglazūruotas, ir šis koklis užmena ne vieną mįslę. Biržų, Miro, Vilniaus Žemutinės pilies teritorijose rastų analogiškų koklių Radvilų herbas – erelis – yra pasukęs galvą į savo dešinią sparną, papilietišrame koklyje – atvirkščiai. Kitas skirtumas – skyde ant erelio krūtinės esantis ženklas Papilyje rastame koklyje visiškai neaiškus, primena apverstą inkarą, o kituose kokliuose puikuoja Astikų ragai... Mįslingas ir kitas koklis, kurio puošybos motyvo analogijų esama ir Biržų pilies radiniuose: šio koklio plokštuma padalyta į keturis kvadratus, kurie gali būti ir įdubę. Papilyje rasta neglazūruotų šio tipo koklių su įdubusiais kvadratais fragmentų ir koklių, kiekviename kvadrato centre turinčių po raidę, kurios, sakytum, galėtų būti inicialai. Tačiau koklių fragmentuose aiškiai išžiūrėtos tik dvi M raidės, o kituose dviejuose kvadratuose matyti ženklas, panašus į rusišką „č“. Dėmesio vertas ir archeologų vadinamu treliažo ornamentu puoštas koklis, primenantis ažūrinį tinklelį su jame išdėstytomis gėlytėmis; panašaus ornamento koklių, tik su truputį kitokios formos gėlytėmis, aptikta ir Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje.

Kalbant apie neglazūruotus Papilio koklius, negalima nepaminėti ypač gražaus karnizinio koklio, papuošto dviem žirgeliais, kurių uodegos perauga į augalinį motyvą. Žirgelių motyvas aptiktas ir glazūruotame karniziniame koklyje (balti žirgeliai

viršutinėje koklio dalyje, mėlyname fone), tik šio koklio žirgeliai – žuvų uodegomis, ir kitoks raštas, nei neglazūruotojo, puošia apatinę koklio dalį.

### **Antrosios pilies krosnys**

Biržiečių akis jau daugiau nei dvidešimt metų priprato prie atstatytų Biržų pilies rūmų, įkomponuotų pylimais su bastionais apsuptame kieme, vaizdo, nors vyresnioji karta dar iki šiol ilgisi buvusių paslaptinių griuvėsių, romantika dvelkiančių kvepiančių alyvų krūmų, naktinio piliakalnio, plyštančio nuo lakštingalų balsų... Ir nors pilies rūmai kas metai vis plačiau praveria duris įvairiems kultūros renginiams, ne vienam norėtusi sugrįžti į laikus, kada pilies kieme, griuvėsių fone, buvo puoselėjami įspūdingi rožynai, o pro alyvas netikėtai pagaudavo rūstus Jonušo Radvilos žvilgsnis (Juozo Zikaro nulietas biustas stovėjo priešais rūmų griuvėsius). O pradėjus atstatinėti pilį buvo užsibrėžta atstatyti pilį tokią, kokia ji buvo XVII a. pabaigoje, akcentuojant jos pagrindinę – gynybinę funkciją.

Archeologiniai tyrimai, rašytiniai istoriniai šaltiniai dėliojo mozaikos detales į vientisą vaizdą, kuriame vis dėlto liko didelių tuščių dėmių, kadangi 1625 metais švedams sugriovus Kristupo Radvilos Perkūno statytąją pilį, ji buvo atstatinėjama beveik penkis dešimtmečius, jos statybomis rūpinosi net keturi valdytojai, pradedant Perkūno sūnumi Kristupu, baigiant paskutiniąja Biržų ir Dubingių Radvilų atšakos atstove, Boguslavo dukra Liudvika Karolina Radvilaite. Pilies atstatymo rūpesčiai užgriuvo Liudviką Karoliną po tėvo Boguslavo mirties, kai pagrindinių pastatų sienos jau stovėjo, tad Liudvikai Karolinai teko labiausiai rūpintis patalpų, ypač reprezentacinių rūmų, interjeru, juo labiau, kad Biržų savininkė, būdama moteris, mažai domėjosi pilies fortifikacija, jos karine funkcija.

Biržų kunigaikščių Radvilų istoriją nuosekliai tyrinėjantis istorikas Deimantas Karvelis išblaškytame Radvilų archyve yra radęs ne tik dokumentų, kuriuose fiksuota, kaip vyko pilies statybų darbai, bet ir Liudvikos Karolinos Radvilaitės nurodymus, kaip turėtų atrodyti pilies rūmų menės: pvz., didžiosios salės lubos turėjo būti ištapytos Radvilų giminės žygdarbiais, virš langų turėjo būti pavaizduota Radvilų genealogija, herbas, salėje turėjo puikuotis natūralaus dydžio kunigaikščių atvaizdai. Kunigaikštystės nurodymu, menės turėjo būti dekoruotos puošniais gipso lipdiniais iš vietinio gipso (jo mūsų krašte netrūko), o galerijų nišose turėjusios stovėti kunigaikščių Radvilų skulptūros... Nurodymai buvo duoti ir dėl baldų gamybos, dėl patalpų grindų bei kitų rūmų interjero bei eksterjero detalių: baliustrų, kartušų, herbinių skydų, skulptūrinių kompozicijų... Tačiau žinant, kad rūmai iki 1704 metų, užimant juos švedams, taip ir nebuvo iki galo įrengti, lieka neaišku, kiek iš kunigaikštystės *parėdymų* rūmų statytojai spėjo įgyvendinti, nes manoma, kad net ne visos krosnys bei židiniai buvo spėti sumūryti, kaip ir neaišku, ar iki galo buvo įrengtas keltuvas, kurio eksponuojama šachta priverčia krūptelėti muziejaus lankytojus...

Tad pats tiksliausias šaltinis, parodantis, kas ir kaip iš tiesų buvo, yra archeologiniai radiniai, leidžiantys atkurti rūmuose buvusias interjero detales. Gausi archeologinių tyrinėjimų metu surinkta pilies pastatų krosnių kolekcija subrandino mintį rekonstruoti bent vieną rūmų koklinę krosnį, kuri 2006 metais ir papuošė pilies kunigaikščių menę, tuo metu mūsų muziejaus archeologės Romos Songailaitės projekto, įgyvendinto kartu su Vilniaus puodžių cechu, dėka.

Kodėl buvo pasirinkta atkurti Liudvikos Karolinos inicialais paženklintų koklių krosnį? Jau Biržų pilies koklius tyrinėjęs Jonas Genys 1994 metais savo straipsnyje pastebėjo, kad iš antrosios Biržų pilies radinių daugiausia buvo aptikta plokščiųjų koklių su inicialais LCMB – Liudvika Karolina Markgrafienė Brandenburgietė (Liudvika Karolina buvo ištekėjusi už Brandenburgo Markgrafo) – ir 1682 metų data. Koklio centre – Radvilų herbas, erelis su karūna, apjuostas augaliniu ornamentu. Rūmų griuvėsiuose daugiausia rasta glazūruotų polichrominių koklių, o buvusių kareivinių teritorijoje – neglazūruotų, ir tai leidžia manyti, kad herbinių koklių su kunigaikštystės inicialais krosnių būta ir kituose pastatuose, tik jos buvo ne tokios puošnios.

Įdomu ir tai, kad rūmų teritorijoje buvo rasta kelių spalvinių variantų polichrominių koklių, todėl tikėtina, jog skirtingose menėse būta skirtingų spalvinių variantų krosnių, rasta ir koklių, užlietų vienos spalvos glazūra – juoda, žalia, ruda, o krosnies bumbulų ir karūninių monochrominių koklių būta ir baltai glazūruotų. Vilniaus puodžių cecho, atlikusio krosnies rekonstrukciją, direktorius Dainius Strazdas pastebėjo, kad plokščiųjų pagrindinių koklių spalviniai variantai daugiau mažiau sutapo su kitais kokliais, tik spalvų gausa išsiskyrė karūnėlės, tad galima manyti, jog, mūrijant tokio pat spalvinio varianto krosnis keliose patalpose, jos galėjo būti paįvairinamos skirtingų spalvų karūnomis.

Atstatinėti kunigaikščių menėje buvo pasirinkta baltos spalvos krosnį su rudu pagrindiniu ornamentu, – tokio spalvinio varianto visų tipų koklių rasta bene gausiausiai. Be šių dviejų spalvų, koklių erelis nuglazūruotas juodai, o ypatingo spindesio ir prabangos išpūdį kuria aukso spalva, kuria papuošta pagrindinių koklių kunigaikštiška karūna ir Liudvikos Karolinos inicialai. Visai balti (spalva nėra akinamai balta) palikti krosnies bumbulai ir juostiniai kokliai, jungiantys kitus koklius į ritmingą raštuotą kilimą.

Manytina, jog Liudvikos Karolinos laikų herbiniai Biržų pilies krosnių kokliai yra unikalūs, neturintys analogų, ko negalima pasakyti apie tų pačių krosnių karnizinių ir frizinių koklių ornamentą. Analogiško augalinio ornamento karnizinių koklių būta ir Bauskės pilies krosnyse. Įdomu, kad Bauskės naujojoje pilyje esama krosnių, papuoštų visai tokiomis pat karūnėlėmis kaip mūsiškė kunigaikščių menės puošmena...

Vis dėlto atitraukime akis nuo gražuolės atstatytos krosnies ir žvilgtelėkime, kokių įvykių atspindžių dar galime aptikti ant kitų šio laikotarpio koklių. Pavyko pilies teritorijoje rasti ir Boguslavo Radvilos, Liudvikos Karolinos tėvo, dešimtį metų vadovavusio pilies statyboms, pėdsaką – koklį su Boguslavo monograma, kurią vainikuoja kunigaikščio karūna. Monogramoje susipina trys raidės – B, R, D: Boguslavas Radvila Kunigaikštis (*Dux*). Žinant, kad Biržų pilyje kunigaikštis nerezidavo, o nuo 1657 metų buvo Prūsijos generaliniu elektoriumi, gilesnių jo pėdsakų ir reikėtų ieškoti Mažojoje Lietuvoje.

O dar vieną Boguslavo dukros Liudvikos Karolinos gyvenimo etapą parodo analogiško ornamento, kaip ir atstatytosios krosnies, plokščiasis koklis, tik inicialai ir data skiriasi: LCFR, 1690... Liudvika Karolina po pirmojo vyro mirties 1688 metais ištekėjo už Noiburgo kunigaikščio Karolio Pilypo. Taip, vien žvilgtelėjus į archeologinius radinius, jau veriasi paskutinės kunigaikščių Radvilų Biržų ir Dubingių atšakos atstovės, valdžiusios Biržų kunigaikštystę, istorija... Istorija, tikrai verta talentingo

rašytojo plunksnos...

XX amžiuje iš griuvėsių prikelti Biržų pilies rūmai, išpūdingi pilį juosiantys gynybiniai pylimai su bastionais – objektai, laikytini ne mažiau įdomiais eksponatais nei muziejuje saugomi daiktai. Atstatinėjamas pilies arsenalas leis dar plačiau atverti turistams duris į Biržų krašto istoriją, suteiks galimybę daugiau papasakoti apie pilies strateginę reikšmę Europą krėtusių karų sūkuryje, Biržų valdytojų kunigaikščių Radvilų – didžiųjų LDK kariuomenės etmonų – nuopelnus valstybei.